

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA DARAJALINISH HODISASINING O'RGANILISHI

Hasanova Dilfuza Odilovna

Qo'qon DU

DOTSENTI, FILOLOGIYA FANLARI DOKTORI (DSc)

Nurolimova Feruzaxon Kamoliddin qizi

QDU 70110701 – o'zbek tili va adabiyoti

1-bosqich magistranti

feruzaxalimova8@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada tilning barcha sathlarida voqelanuvchi darajalanish hodisasi haqida fikr yuritiladi. Ushbu hodisa haqida o'zbek tilshunoslarining fikri tahlil qilinadi.

Annotation: This article discusses the phenomenon of gradation occurring at all levels of the language. The views of Uzbek linguists on this phenomenon are analyzed.

Аннотация: В статье рассматривается явление градации, встречающееся на всех уровнях языка. Анализируются взгляды узбекских лингвистов на это явление.

Kalit so'zlar: graduonimiya(darajalanish),mustaqil so'z turkumlari,yordamchi so'z turkumlari,leksik-semantik munosabat.

Keywords: gradation, independent word classes, auxiliary word classes, lexical-semantic relationship.

Ключевые слова: градуонимия (градуация), самостоятельные классы слов, вспомогательные классы слов, лексико-семантическая связь.

Kirish:

Darajalanish tildagi ma'lum bir hodisaning miqdor va sifat jihatdan o'zgarishi, ko'payishi yoki kamayishidir. Bir belgining o'zgarishini ikki chegara bilan (yaxshi-yomon, issiq-sovuq, erta-kech) yoki bir necha ko'rinishlar bilan (kambag'al-o'rta hol-boy, norozi bo'lmoq-xafalashmoq-asabiylashmoq-diqqat bo'lmoq-achchiqlanmoq-ranjimoq-g'azablanmoq) ifodalash mumkin. O'zbek tilshunos olimlari graduonimiya(darajalanish) hodisasiga turlicha ta'rif beradilar. Quyida ularni ko'rib chiqamiz.

H.Jamolxonov bergan ta'rif quyidagicha: "Graduonimiya leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi. Bunday darajalanishga oppozitsiyaning bir turi, deb qaraladi va shu qatordagi bosh so'zga nisbatan belgilanadi".¹ Sifat darajasiga kengroq bir hodisa sifatida qarab, O.Bozorovning tadqiqotlari asosida

bergan xulosalariga qarshi chiqqan, “ozme’yoriy-ko‘p” tamoyilidan kelib chiqib, bu sifat darajasi kategoriyasining nomlanishiga zid ekanligini ta’kidlagan.

B.Mengliyev graduonimiya (yun. gradatio – ko‘tarilish, o‘sish, onymo –

nom) lug‘aviy birliklar o‘zaro ma’noviy munosabatiga ko‘ra ma’lum bir darajalanish qatorini hosil etishi va uning yorqin namunasi o‘rta so‘zini o‘z ichiga olgan so‘zlar qatori ekanligi, gradual qatorni ajratishning lisoniy, ma’noviy omillari zarurligi, darajalanish munosabatlari bilan bog‘langan so‘zlar qatorini ajratishdagi ma’noviy omilning mohiyati bir qator leksemalar sememasida ma’lum bir belgining oz-ko‘pligiga, turli xil darajalariga ishora mavjudligini ko‘rsatgan.²

N..Shirinova graduonimiyaning ko‘p qirrali hodisa ekanligi, ingliz va o‘zbek tilidagi gradual munosabatlarni tahlil qilgan: “...mohiyatan mantiqiy kategoriyalar bo‘lgan predmetlik va belgi-xususiyat ma’nolarining ingliz va o‘zbek tillarida farqlanish mexanizmining tadqiqi mazkur tillarning fonetik, leksik va grammatik sathlari birliklari orasida voqelanadigan gradual munosabatlar lisoniy ong, olamning o‘zbekona yoki inglizcha lisoniy manzarasini berishda ham yorqin namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi”³. Bu predmetlik, belgi-xususiyat ma’nolarinifarqlashda graduonimiya hodisasi har bir tilning idioetnikligi, lingvomadaniy xususiyatlari, milliy qadriyatlarini ifoda etilishiga misoldir.

M.Ne‘matova ingliz tilida mavjud leksemalarning graduonim qatori o‘zbek tilida birgina so‘z bilan ifodalanmasligi mumkinligi, bu holatda ushbu so‘zlar qatori unikal graduonim qator deya atalishi, ularning o‘ziga xosligi esa boshqa tillarda ularga mos ekvivalentlarning mavjud emasligini aytib o‘tgan.⁴

O‘zbek tilidagi birorta hodisa darajadek rang-barang talqinga ega emas. Barcha tilshunoslar o‘zbek tilida daraja ma’nosi va uning ifodalanishi mavjudligini e’tirof etishgani holda, uning kategorial xususiyati, tarkibi va ifodalovchi vositasida bir to‘xtamga kelishmagan. Buning barchasi daraja ma’nosini ifodalovchi vosita har xilligi, qamrovi kengligi, grammatik kategoriya mezoniga sig‘masligi bilan belgilanishi, daraja hodisasini grammatik kategoriyadan kengroq “uyushma” funksional-semantik maydon sifatida o‘rganishga asos bo‘ladi. So‘nggi paytlarda darajalanish kategoriyasi tilshunoslikda “graduonimiya” atamasi bilan ifodalanagan. Garchi bu atama g‘arb olimlari tomonidan aniqlangan til hodisasi sifatida qabul qilingan bo‘lsa-da, o‘zbek tilida ushbu hodisaning dastlabki namunalarini Alisher Navoiyning “Muhokamatul-lug‘atayn” asaridagi yig‘lamoq → inchkirmak → ingramak → singramak → yig‘lamsinmak → siqtamak → o‘kurmak → hoy-hoy yig‘lamak⁵ darajalanish qatorida yig‘lash holati belgisi, inchkirmak (iztirob chekib juda past ovoz chiqarib, ich-ichidan yig‘lamoq) fe’lidan hoy-hoy yig‘lamak (baland ovoz bilan oshkora yig‘lamak) fe’ligacha kuchayib borishini ko‘rish mumkin. Graduonimiya insonning bir voqelik, shaxs, belgiga baho munosabatidan kelib chiqadigan jarayon bo‘lib,

munosabatlar har xilliliga ko‘ra talqinlar ham birbiridan farq qiladi. Graduonimiya hodisasi, asosan, belgi bildiruvchi so‘zlar nuqtayi nazaridan talqin qilinib, belgini darajalab ko‘rsatishga bo‘lgan e‘tibor ko‘lamini namoyish etadi. G‘.Rahmonov o‘zbek tilida lug‘aviy sinonimiya va graduonimiyaning o‘zaro munosabatlarini tadqiq etish asosida predmet bildiruvchi sinonimik qatorlarning 69 tasida, belgi bildiruvchi sinonimik qatorlarning 81 tasida graduonimiya mavjud ekanligini ta’kidlagan.⁶

Xulosa

Tilshunoslikka oid asosiy adabiyotlarda qayd etilganidek, graduonimiya hodisasi, dastavval, turkologiyada talqin qilingan hodisa bo‘lib, umumiy tilshunoslikka yangilik sifatida kiritilgan, uning boshqa lisoniy hodisalardan differensiallovchi o‘ziga xos tomonlari ham tadqiq etilgan. Turkologlar, xususan, o‘zbek tilshunoslari bu hodisani jahon tilshunosligida ahamiyatga molik lisoniy hodisa ekanligini isbotlash va aniq dalillar bilan asoslab berishga muvaffaq bo‘lishgan. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mutafakkirlarimizning betakror va noyob asarlarida o‘z ifodasini topgan gradualhodisalar buning yorqin dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2015. – B. 186–254.
2. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2018. – B. 169.
3. Shirinova N.D. Ingliz va o‘zbek tillarida predmetlik va belgi-xususiyat ma’nolarini farqlashda graduonimik munosabatlar. Filol. fan. dok. ... diss. – Toshkent, 2020. – 246 b.4
4. Nigmatova M.F. Graduonimik qatorlar o‘zbekcha-inglizcha sinonimlar lug‘atida // Vesnik nauki i obrazovaniya. – Ivanovo, 2021, №2 (105). – B. 56–58.
5. Alisher Navoiy. Muhokamatul-lug‘atayn. 16-jild. – Toshkent: Tafakkur, 2014. – B. 144.
6. Rahmonov G‘. O‘zbek tilida lug‘aviy sinonimiya va graduonimiyaning o‘zaro munosabati. Filol. fan bo‘yicha fals. dok. ... diss. – Farg‘ona, 2019. – B. 13–16.